



ZAMANIN SANATSAL-FELSEFİ VE BİLİMSEL-TEORİK YÖNLERİ¹

Farid İBRAHİMLİ²

ÖZET

Araştırmada kullanılan yöntemler ampirik ve teorik anlama yöntemlerini kapsamaktadır. Ampirik düzeyde gözlem, betimleme ve karşılaştırma, teorik düzeyde ise soyutlama, analiz ve sentez yöntemleri kullanılmış ve bilişsel dilbilimin sunduğu modeller bir araştırma yöntemi haline gelmiştir.

İnsanlar, eski çalışma ilişkileri, çevreye yönelik tutumlar, doğal fenomenlerin gözlemlenmesi ve astronomik bilgilerin bir sonucu olarak zamanı ölçmek için teknolojiler oluşturabilmişlerdir. Zaman problemini çözmeye yönelik ilk yaklaşımların merkezinde, eski insanların matematiksel bilgilerinin başarıları, özellikle de eski bilimin sayı sistemleri hakkındaki embriyonik keşifleri vardır. Ancak zaman algısı bu süreçlerden önce gelir.

Sanatsal-felsefi bakış açısıyla elde edilen ön sonuçlar bilimsel buluşlara geçiş noktası olsa da bilimsel araştırma sürecinde elde edilen sonuçlar da sanatsal-felsefi düşünce sistemini etkiler. Sonuç olarak, zaman da dahil olmak üzere algılanan kavramlar bir dil ortamı haline gelir. Eski insanlar zamanı belirlediler, yılın, ayın ve günün bölümlerine isim verdiler. Zaman ve süre sorununu çözerken, eski insanlar çeşitli araçlar kullandılar: gök cisimlerinin gözlemlenmesi, tarım ve av mevsimi, iklim, dini ritüeller. Sosyal hayatın taleplerinden türetilen zaman probleminin çözümünde elde edilen dilsel sonuçlar, sözlüksel-anlamsal, morfolojik, sözdizimsel yapıda birimlere dönüştürülerek zaman ve süreyi ifade eder.

İlkel insanların zaman kavramıyla ilk ne zaman tanıştıkları sorusuna net bir yanıt verememek de, ilkel zaman algısının bellek sisteminin işleyişini anlamakla başladığını belirtmeliyiz. Bilişsel sistemin çalışma mekanizmasına hayran olan eski insanlar, meraklarını dini dünya görüşleri ve inançlarıyla ifade ettiler.

Eski Türk sanat düşüncesinde zamanın ifade araçlarının gözlenmesi, zamanın etimolojisine dair kanıtlar sunmaktadır. Zamanı ifade eden isimlerin etimolojisi hakkında mevcut kanıtlar, bilişsel mekanizmalarda zamanın psikolojik ve fiziksel nicel ve nitel göstergelerini anlama mekanizmalarını incelemek için önemlidir.

Araştırma, bilişsel zaman kategorisinin sanatsal dilde ifade araçlarının teorik yönlerini belirlemeyi mümkün kılar. Sanatsal konuşmada zamansallığın belirli bir zamanın metaforik sistemdeki ifadesinin yanı sıra zaman kavramı etrafında felsefi yargılar da sanatsal konuşmayı zenginleştirmiştir. Sanatsal-felsefi bakış açısında zamanın incelenmesi birçok yönü birleştirir. Sanatsal-felsefi bakış açısında zamanın incelenmesi, dilbilimsel, psiko-dilbilimsel, kültürel, teolojik, felsefi yönleri içerir.

Anahtar Kelimeler: fiziksel zaman, psikolojik zaman, sanatsal-felsefi zaman

ARTİSTİC-PHILOSOPHICAL AND SCIENTİFİC-THEORETİCAL ASPECTS OF THE TIME

¹ Bu makale 19-21 Ağustos 2022 tarihinde düzenlenen Al- Farabi 11. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresinde sunulan sözlü bildirin genişletilmesi ile hazırlanmıştır.

² Doktora öğrencisi, Azerbaycan, Gence Devlet Üniversitesi, Azerbaycan Dili Fakültesi, Dil Teorisi Bölümü, feridibrahimoglu@gmail.com ORCID: 0000-0001-9208-3832.

ABSTRACT

The methods used in the research include empirical and theoretical understanding methods. Observation, description and comparison methods were used at the empirical level, and abstraction, analysis and synthesis methods were used at the theoretical level, and the models presented by cognitive linguistics became a research method.

Humans have been able to create technologies for measuring time as a result of ancient working relationships, attitudes towards the environment, observation of natural phenomena, and astronomical knowledge. At the center of early approaches to solving the problem of time were achievements of ancient people's mathematical knowledge, especially embryonic discoveries of ancient science about number systems. However, the perception of time precedes these processes.

Although the preliminary results obtained from an artistic philosophical point of view are the transition point to scientific discoveries, the results obtained in the scientific research process also affect the artistic-philosophical thought system. As a result, perceived concepts, including time, become a language medium. Ancient people determined time, gave names to parts of the year, month, and day. In solving the problem of time and duration, ancient people used various means: observation of celestial bodies, agriculture and hunting season, climate, religious rituals. The linguistic results obtained in the solution of the time problem derived from the demands of social life are transformed into units in lexical-semantic, morphological and syntactic structure, expressing time and duration.

Although we cannot give a clear answer to the question of when primitive people first met the concept of time, we should state that the primitive perception of time begins with understanding the functioning of the memory system. Ancient people, who were fascinated by the working mechanism of the cognitive system, expressed their curiosity through their religious worldview and beliefs.

Observing the means of expression of the time in the old Turkish art thought provides evidence for the etymology of time. The available evidence about the etymology of nouns denoting time is important for studying the mechanisms of understanding the psychological and physical quantitative and qualitative indicators of time in cognitive mechanisms.

The research makes it possible to determine the theoretical aspects of the means of expression in the artistic language of the category of cognitive time. In addition to the expression of temporality in the metaphorical system of a certain time in artistic speech, philosophical judgments around the concept of time have also enriched artistic speech. The study of time from an artistic-philosophical point of view combines many aspects. The study of time from the artistic-philosophical point of view includes linguistic, psycho-linguistic, cultural, theological, philosophical aspects.

Keywords: physical time, psychological time, artistic-philosophical time

GİRİŞ

İnsanlar, eski çalışma ilişkileri, çevreye yönelik tutumlar, doğal fenomenlerin gözlemlenmesi ve astronomik bilgilerin bir sonucu olarak zamanı ölçmek için teknolojiler oluşturabilmişlerdir. Zaman problemini çözmeye yönelik ilk yaklaşımların merkezinde, eski insanların matematiksel bilgilerinin başarıları, özellikle de eski bilimin sayı sistemleri hakkındaki embriyonik keşifleri vardır. Ancak zaman algısı bu süreçlerden önce gelir.

Ördem'e göre zamanın bölünmesi esas olarak "zaman" kelimesi ile ifade edilir, yani "zaman" kelimesi zaman birimleri için ortak bir isim olarak kullanılır. "Vakit" kelimesi daha çok yaşam tarzına dahil olan davranış ve eylemlerin süresini ifade ederken kullanılır. Örneğin: çalışma vakti, oyun vakti, yemek vakti vb. "Zaman" kelimesi daha çok belirli bir zaman diliminde meydana gelen durumlarda kullanılır, ancak davranış ve eylemler daha küçük zaman birimlerine

bölünmez(Ördem, 2014: 125). Türkçede olduğu gibi Azerbaycan Türkçesinde de "zaman" ve "vakit" kelimelerinin gelişim noktaları aynıdır. "Zaman" kelimesi bir terim olarak kullanılmakta ve geniş anlamda üslup-anlamsal işlevsellik göstermektedir.Tahirov, "zaman" kelimesinin ifade ettiği içeriği bir terim olarak yorumlayarak, "vakit" kelimesinin anlamının "zaman" kelimesinden daha dar bir alanı kapsadığını belirtmektedir.Nesnel dünyanın varlık biçimlerinden biri olan "zaman" kelimesi daha çok felsefi konularda ve soyut kavramlarda kullanılmaktadır (Tahirov, 2008: 60). Konuşma sürecinde çoğu durumda "zaman" ve "vakit" kelimelerinin anlamsal içeriği aynı olmasına rağmen, Tahirov'un belirttiği gibi, zaman kavramı bilişsel bir kategori olarak ele alındığında, "zaman" kelimesinin kullanımı daha fazla uygundur.

Felsefi düşünce tarihinde zamanın incelenmesi, zaman hakkındaki düşünceleri araştırmak ve analiz etmek, sanatsal düşüncede zamanın ifadesinin psikolojik, etimolojik ve stilistik olanaklarını belirlemek için uygun fırsatlar oluşturur. Zaman nedir sorusunun cevabı uzun süre felsefi düşüncede aranmış, daha sonra zaman sorunu doğa bilimlerinde araştırma konusu olmuştur. Zaman aynı zamanda dilbilimde, özellikle modern araştırma yönleri olan bilişsel dilbilim ve psikodilbilimde bir araştırma konusudur. Zamanla ilgili araştırma disiplinlerarası bir yaklaşım gerektirir.

METOD

Araştırmada kullanılan yöntemler ampirik ve teorik anlama yöntemlerini içermektedir.Ampirik düzeyde gözlem, betimleme ve karşılaştırma yöntemleri, teorik düzeyde ise soyutlama, analiz ve sentez yöntemleri kullanılmıştır.

Zaman, bilişsel organlar aracılığıyla bilişsel konuşma etkinliğinin ortaya çıkması ve oluşumu ile ilgilidir.Daha sonra insanlar dünyanın yaşı, şekli ve büyüklüğü hakkında düşünmeye başlamış, güzelliğini izlemiş, kendilerini ve çevrelerindeki dünyayı anlamaya çalışmış, bilimin ve felsefi düşüncenin tohumlarını oluşturmuştur. Görüldüğü gibi, insanların dünya ve zaman hakkındaki ilk fikirleri, bilimsel hipotezlerden çok sanatsal hayal gücü yönündeydi. Metafor, sanatsal-felsefi düşüncenin temelidir.Hikâyenin başında “günlerin bir günü”, “masallarda zaman çabuk geçer”, “ay geçer, yıl döner”, “masalların dili hızlı koşur” ifadelerini kullanıyoruz ve bir yorumdan başka bir olaya geçiyoruz. "*Bugünün işini yarına bırakma*", "*Bugünün yarını var*"(Abbaslı, 2004: 66), "*Gündüz yürümediğiniz yolu gece yürümeyin*"(Abbaslı, 2004: 119)gibi atasözleri ve diğer folklor örneklerinde zaman kavramının varlığı, antik folklor örneklerinden modern sanatsal örneklere kadar sanatsal düşünce tarihinin tüm aşamalarında zamanın üslup-anlamsal olanaklarıyla estetik, duygusal-anlamsal anlamda karşılaştığımızı göstermektedir.

Kadim bir sanatsal düşünce ve inanç sistemini içeren Nevruz bayram ritüellerinde, mevsimlik ve tören şarkılarında epizodik zaman tasvirleri geniş yer tutar. Halk hafızasının bu örneklerine baktığımızda, halkın gelenekleri ile senkretik bir bağ oluşturan zaman kavramının mecazlar sisteminde kendine özgü şiirsel biçimler oluşturduğu açıktır.

*“Üçü bize yağdı,
Üçü cennet bağdı,
Üçü yıgıb getirdi,
Üçü vurub dağıtdı”*(Təhmasib, 2010: 70).

Takvimi gözlemleyen ve üretkenlik üzerindeki etkisini hisseden çalışan bir kişinin duygusal durumundan gelişen sanatsal estetik düşünce, insanların hafızasını somutlaştırır.Mevsimlerin özelliklerini şiir dilinde yücelten eski insan, zamanı sadece bir takvim olarak ele alsa da, yarattığı şiirsel formda psikolojik mesajı modern okuyucuya aktarabilmiştir.Örneğin ilk iki mısrasında figüratif teşbih, son iki kıtada ise sanat dili metafor şeklinde bölüm kavramının ana unsurlarını ifade edebilmiştir.

“Hareketi sadece zamanla değil, hareket içinde de ölçeriz çünkü bunlar birbirlerini tanımlarlar (Jonathan, 1991: 73). Roark'a göre Aristoteles, zamanı baştan sona hareketin bir ölçüsü olarak görür.Roark, Aristoteles'in görüşünün bu özelliğini, zaman ölçümünün ana standartları olan

birçok gök cisminin ve açıkça gözlemlenebilir güneşin sürekli, ebedi hareketlerini dikkate almanın ana kanıtı olarak gösterir. Dünyada akılcı düşünceler olmasaydı, zaman günlere, aylara, yıllara bölünmezdi (Roark, 2011: 218). Bu sonuca göre hareket ve zaman kavramları algıda özdeştir. Bilimsel, teknolojik ölçme ve öğrenmenin sınırlılıkları nedeniyle Aristoteles'in yanıtları açık kanıtlara dayanmadığından, Aristoteles'in varlık ve zaman sorunu üzerine akıl yürütmesi filozofları düşündürmeye devam etmektedir. Aristoteles'in görüşüne göre yanıtız kalan şey, zamanın bilince bağı zihinsel bir varlık mı yoksa bilinçle ilgisi olmayan bağımsız bir varlık mı olduğuydu. Zaman, bilinçle ilgisi olmayan bağımsız bir varlıkta, zamanı anlamada onun fiziksel özelliklerinin rolü nedir? Duygular tesadüfen ortaya çıkar, bu nedenle otomatik olarak var olan bir dünyanın gerçek bir tanımını sağlayamazlar. Zamanın kendisini algılayamadığımız için, zihnin bu düzeni kurabilmesi için belirli kurallara ihtiyacı vardır. Kant, mevcut zaman ve mekan algımızı "*Deneyim Analogları*" olarak adlandırır. Kant, zamanın üç ana yönünü - süre, sıra ve eşzamanlılık - tanımlar ve sonuçların gözleme dayalı olması nedeniyle, dünyanın zaman mekanizmasını varlık ve madde ile birlikte anlamının gerekliliğini gösterir (Fraassen, 2013: 56). Bu nedenle, Kant'ın zaman ve uzay hakkındaki fikirleri Aristoteles'ininkinden önemli ölçüde farklı olmasa da, daha betimleyici olanaklara sahiptir. Aristoteles'in "*rasyonel düşünce*" dediği şeye Kant, "*deneyimin analogları*" adını verir. Kant'ın uzay ve zaman hakkındaki düşüncelerini özetleyen Akarsu, uzay ve zamanın bağımsız, nesnel olarak var olan, dolayısıyla nesnel tüm öznel koşullarının dışında var olan varlıklar olmadığını belirtir. Kant, uzay ve zamanı anlamak için var olan apriori kavramları şu şekilde açıklar: Uzay ve zaman dediğimiz nesnel duygularımızın tahayyülüdür, ancak uzay ve zamanın nesnel gerçekliğini duyguların dışında betimleyemez ve yorumlayamayız, mutlak duygu biçimleri olan sentetik a priori kavramlardan oluşurlar (Akarsu, 2014: 120-122). Leibniz, zamanın bir eylemler dizisi olduğunu ve ideal bir varlık olduğunu ve zamanı algılamamız gereken ilk kavramlardan yeni kavramların oluştuğunu belirtir. "*Basit bir tözün mevcut her durumu, önceki durumunun doğal sonucudur*" ve zamanı bu ön bilgi ile algılarız (Leibniz, 1989: 643-652). Bu nedenle Leibniz, adlandırmayı ideal bir varlık olarak ele alarak, dilde algılanan zamanın ifadesinin sayılar, ilişkiler ve matematiksel yapılardan oluştuğunu gösterir. Sanatsal-felsefi düşüncede ifade edilen zaman, sadece zamanı ifade etmeyen, aynı zamanda figüratif-sanatsal düşünceyi oluşturan bir dil aracıdır. İnsan bilişinin öznel faaliyeti sonucunda fiziksel ve nesnel olarak var olan zaman kavramı bilişsel bir kategori haline gelir ve kendi dil aracını oluşturur. Zamanı anlamadaki bilişsel etkinliğimiz, karşılaştırmalar, analogiler, figüratif isimlerle sanatsal-dilsel bir zaman modeli oluşturarak onu sanatsal-felsefi bir kavram haline getirir.

Bilincimizden bağımsız olarak var olan evren sistemini oluşturan en büyük nesnelere en küçük parçacıklara kadar her varlık sürekli bir değişim ve hareket halindedir. Bu süreçler bizim anlayışımız dışında gerçekleşir. Bu noktada felsefe tarihinde dünyanın yaratılışı ve zaman anlayışına ilişkin bilimsel teorilerin ve dini görüşlerin tartışılması devam etmektedir.

Gerard'a göre Aquinas, ruhun bir anlamda her şey olduğunu önermek için Aristoteles'in metninden büyük ölçüde yararlanır. Var olan her şey insanda tecelli eder, tüm yaratılışı kendi içinde birleştirdiği için onun dışında hiçbir şey yoktur. İnsan her şeyi kuşattığı için dünya, varlığı şekillendiren idrak, akıl sistemi ve maneviyat insan idrakiyle birlikte. İnsan, varlığının bir veya daha fazla başka biçimiyle her şeye bağlıdır. Bu, insanın her zaman ikili bir özü ifade ettiği anlamına gelir; uzay, zaman ve insan birbirini tamamlar. İnsan bilişi, uzay ve zaman içinde tek bir bilişsel varoluş sistemi ile bütünleşir ve onu algılar (Gerard, 1976: 215). Thomas Aquinas zamanı insan zekasından ayrı düşünmez, hareket ve mekanı bir bağlantı olarak görür. "*Newton, uzayı ve zamanı (paradigmatik bedenler ve zihinler gibi) orijinal bileşenler olarak değil, Tanrı'nın varlığının gerektirdiği kendi varoluş tarzlarına sahip gerçek varlıklar veya daha doğrusu her yerde var olan ebedi varlıklar olarak ele aldı*" (Rynasiewicz, 2014). Newton'un mutlak zaman teorisinde zaman, mevcut varlıkların dışında önemli bir bağımsız varlık olarak kabul edildi ve onun düz bir çizgi boyunca "*aktığını*" gösterdi. "*Görelilik teorisinin ortaya çıkmasından önce, fizikte zamanın*

ifadesinin mutlak bir öneme sahip olduğu, yani bağımsız olduğu, referans cismin hareket durumundan bağımsız olduğu kabul edildi”(Einstein, 1920: 32). Bu nedenle, zamanın bilişsel kategorisini anlayan bir kişi, referans nesnesinin ve bulunduğu yerin çeşitliliğine bağlı olarak dil birimlerini zenginleştirir.

Bergson'a göre gerçek zamanı algılamanın yolu mantıklı değil, insanın sezgisel bir yaklaşımıdır. Hesapladığımız her anı istediğimiz gibi uzayda bir noktaya sabitleriz ve ancak bu koşulda soyut birimler ortaya çıkarak bir toplam oluşturur. Daha sonra meydana gelen olayları hatırladığımızda, uzaydan bağımsız olarak ardışık zaman anlarını hayal etmek elbette mümkündür; ama birimleri, yani zaman bölümlerini topladıkça, şimdiki anımıza geçmişin belirli bir dönemini eklediğimizde, bu anlar - zaman birimlerinin kendileri bizim için önemsiz hale gelir ve daha büyük bir zaman birimi içinde ne olduğunu hatırlarız, hafızamızdan ayrılırlar bile, geçişlerinde, görünüşlerinin kalıcı izleriyle -uzayda var olurlar (Bergson, 1950: 79). Lacombe, Kant ve Bergson'un görüşlerindeki farkı açıklar. Lacombe'a göre, Kant, zamana idealist bir yaklaşımla yaklaşır ve zamanın doğada varlığını neredeyse yok sayar. Kant, geçmiş, şimdi ve gelecek düzeni olmadan bilincimizde zamanla ilgili hiçbir şeyin var olamayacağına inanır. Bergson, zamanın gerçek varoluşun, gerçekliğin bir parçası olduğunu belirtir. Görünüşe göre Bergson, zamanın gerçek fiziksel doğasını ön plana çıkarıyor (Lacombe, 1943: 69). MC Taggart, Spinoza, Kant ve Hegel gibi zamanın gerçek dışı olduğunu düşünür, ancak onlardan farklı olarak zamanın gerçek dışılığını kanıtlamayı gerektiren formlar sunar. MC Taggart'ın konumunun temelinde, zaman kavramını anladığımızdır, çünkü geçmiş, şimdi ve gelecek arasındaki ayrım zamanı oluşturur. Olayları zaman içinde algılar ve bunlar bizim doğrudan algıladığımız noktalardır, dolayısıyla zamanın kendisi gerçek dışıdır (McTaggart, 1908).

Kant'ın idealist yaklaşımı, zamanı ifade eden dil araçlarının oluşumunu daha net bir şekilde yorumlamaya izin verse de, zamanın doğada insan düşüncesinin dışında var olmasının da dil araçlarının oluşumunda etkisi vardır. Zaman sorununa ilişkin felsefi görüşlerin gelişim dinamikleri ve kuramsal yönleri üzerine yorum yapan Bardon'a göre, insan ilişkisinde öznelliği ön plana çıkaranlar, idealistler ve realistler, zamanın ne olduğu sorusuna belirli ölçütleri dikkate alarak cevap verirler. Zamanın farklı yönleri ve her üç tutumun da destekçileri zamanı modellemeye yaklaşıyor, ancak zamanın ne olduğundan çok, nasıl olduğu sorusu, yani zamanın doğası, nasıl çalıştığı ile ilgili sorular, asıl sorundur. Zaman, deneyimin çevre ile uyumunun sonucudur. Fiziksel ve kozmolojik açıdan, deneyim ve fenomenleri modelleme sorunu ana noktadır (Bardon, 2018: 181, 182). Kimmel, zamanın organik - biyolojik, fiziksel, kavramsal ve kültürel kategorilerini felsefi söylemde yorumlar. Organik zaman metabolizmada değişken bir zamandır, fiziksel zaman süreçler tarafından algılanan değişken bir boyuttur, kavramsal zaman deneyimler sonucu değişkendir ve kültürel zaman deneyimler sonucunda algılanan zamana yeni anlamlar kazandıran sembolik ifadelerdir (Kimmel, 2007: 264, 265). Zamanın çok yönlü doğası, zaman incelemesinde ayrı yönlerin oluşumunu zorunlu kılmaktadır. Zaman ve insanların tutum ve anlayışı açısından zaman, dilbilim araştırmalarının yanı sıra bir dizi sosyal bilimlerde çeşitli yönlerde araştırılır. Doğa bilimleri fiziksel-nesnel ve biyolojik zamanı, bir dizi sinir sistemi dahil olmak üzere, psikolojik-öznel zamanı ve dilbilim, fiziksel-nesnel, psikolojik-öznel ve biyolojik zamanı ve dilbilgisi arasındaki ilişki bağlamındaki zamanın dilde ifade aracı olan konuşma ve düşünme, dil ve düşünme ile ilgili yönleri keşfetme olanağına sahiptir. *“Dilbilgisel zaman, nesnel dünyada bizden bağımsız olarak var olan zaman kavramıdır, birbirleriyle kırılmaz bir bütünlük içindedirler: nesnel zaman felsefenin inceleme nesnesidir ve dilbilgisel zaman dilbilimin nesnesidir. Dilbilgisel ve felsefi zaman arasındaki birlik, dil ve düşüncenin birliğine dayanır”*(Axundov, 2003: 204). Akhundov, bilişsel zaman kategorisi çalışmasında, bir bütün olarak zaman algısının çeşitli biçimlerini felsefi bir araştırma nesnesi olarak değerlendirdi. Doğada nesnel zaman fiziksel olarak insan bilincinin dışında var olmasına rağmen, insanın bilişsel organları zaman algılarında çeşitlilik gösterir. Bu, doğada var olan nesnel-fiziksel

zamanın doğasını değiştiremeye de, zamanın nitel ve nicel boyutlarına karşı öznel bir tutumu ifade eder.

“Perseptüel zamanın oluşumu, anlamanın üç aşamasından geçer: nesnel gerçeklikte sürekli birbirinin yerini alan olayların insan tarafından algılanması, nesnel uzay ve zamanda meydana gelen süreçlerin bir kişinin o uzay ve zamandaki öznel konumuna bağlı olmadığını anlama, soyut bir kategori olarak zaman kavramının oluşumu”(Tahirov, 2007: 24). Tahirov'un "nesnel-gerçek zaman" dediği modelin sınırları fiziksel-nesnel zamana daha uygundur, çünkü fiziksel-nesnel zaman doğada insan bilincinden bağımsız olarak vardır. Doğada var olan zaman algısını perseptüel zaman olarak adlandırmak en doğru seçimdir. Birçok durumda fiziksel-nesnel zamanın nicel ve nitel göstergeler olarak algılanması perseptüel zamanın sınırlarına dahil edilse de, çoğu durumda zaman algısının nicel ve nitel boyutlarında gerçeklikten farklı olan değişikliklerin gözlemi psikolojik-öznel zaman olarak ele almalıyız. Maddenin genel, fiziksel özelliklerini yansıtan zaman, fiziksel zamandır ve insan gözlemi sonucunda fiziksel zamanın nicel ve nitel göstergeleriyle ilişkisi psikolojik zamandır.

Psikolojik zaman, duyu organlarının farklı zaman ölçeklerinde ortak faaliyetine dayanır. Bunlar en küçük zaman birimlerinden en büyüğüne kadar uzanır. Birçok farklı faktör psikolojik zamanı etkiler (Block, vd., 2014: 132). Bununla birlikte, fiziksel ve psikolojik zaman arasında net çizgiler çizmek zordur. Psikolojik zaman, fiziksel-nesnel zamanın parçaları içinde yer alır ve zamanın bilişsel semantiğini oluşturur.

“Birce günlük ayrılık

Neçe illik vüsaldan

Uzun olur yüz kere.

Birce günlük ayrılık

Bir ömürle ten olur;

Hesret vaxtı uzadan,

Sabri gödelden olur”(Vahabzadə, 2004: 250).

Örnekte, zaman kavramı duygusal-psikolojik şiirin sanatsal sunumunu oluşturdu. Psikolojik zaman, duyu ve düşünceleri ifade eden *ayrılık*, *vüsäl*, *hasret*, *sabır* gibi sözcüksel anlamsal birimlerle *gün*, *yıl*, *ömür* sözcükleriyle anlamsal ve dilbilgisel olarak bağlantı kurarak sözdizimsel-anlamsal yapının ana unsuru haline gelerek sanatsal bir kavram oluşturmuştur.

Hesiod'un Theogony'de ele aldığı ana konu, Yunan mitolojisindeki sanatsal zaman kavramının ana özünü yansıtmaktadır. Zamanın sonsuzluğunu anlayan eski Yunanlılar, din ve mitolojide sanatsal-felsefi bir zaman kavramı oluşturmuşlardır (Rosen, 2004: 155). Yunan didaktik şiirinin kurucusu olarak kabul edilen Hesiodos, Yunan mitolojisinde ifade edilen sanatsal zaman kavramının ana temasını yansıtan "Theogony" adlı eserinde soruna değinmiştir. Böylece eski Yunan dilinde zamanı ifade eden yeterince dilsel birimin olduğu açıktır.

“... Gaia (the Earth) and Okeanos (Ocean) , Nux (the Night) ,

And all the other deathless ones, eternal in their breed.

(...Gaia (Yer) və Okeanos (Okyanus), Nux (Gece),

Bütün digər ölümsüz olanlar, nesillerində ebedidirler.)”(Hesiod, 2006: 24).

Hesiodos'un Theogony'sinde verilen örnekte, eski Yunanlıların tanrıları ölümsüz kabul ettikleri ve onları diğer ölümsüzlerle, yani ebedi olduklarını bildikleri şeylerle karşı karşıya getirdikleri ve düşüncelerini sanatsal biçimde ifade ettikleri açıktır. Böylece, eski Yunan mitolojisinde zaman, sonsuzluk ve ölümsüzlük gibi sanatsal-felsefi bir kavram haline gelmiştir. Mitolojik düşünce, eski felsefi düşüncenin embriyolarını oluşturdu, felsefi kavramları birleştiren bir dil sistemi yarattı. Böylece, zaman kavramının sanatsal-felsefi düşünce tarihi, antik çağlardan modern düşünce sistemimize doğru bir yol bulmuştur ve sanatsal yaratıcılığın her zaman diliminde elde ettiği felsefi-dilsel olanaklar, bilimsel-felsefi fikirlerin ifade aracı haline gelmiştir.

Eski Türk sanat düşüncesinde zamanın ifade araçlarının gözlenmesi, bunların etimolojisine dair kanıtlar sunmaktadır. Zamanı ifade eden isimlerin etimolojisi hakkında mevcut kanıtlar, bilişsel mekanizmalarda zamanın psikolojik ve fiziksel nicel ve nitel göstergelerini anlama mekanizmalarını incelemek için önemlidir. Topakkaya, eski Türk sanat düşüncesinin zamana karşı tavrını bu şekilde yorumluyor ve yazıtların en önemli cümlelerinden birinde "*üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insanoğlu kılınmış*" insanın yaratılışı daha sonra ifade edilir. Buradaki tutarlılık daha çok insanın yaratılışının önceliği, yani insan merkezli bir teolojik inancın ifadesidir (Topakkaya, 2021: 19). Görüldüğü gibi kadim sanat düşüncesinde zamanın sonsuzluğu ile birlikte bir başlangıç düşüncesi de vardı. Daha sonraki dönemlerde zamanın sonsuzluğu düşüncesi daha anlamlı hale gelmiş, başlangıç düşüncesi zamanla sanatsal düşüncedeki yerini kaybetmiştir.

Sanatsal yaratıcılıkta zamanın iki tür ifade aracı buluruz. Zaman kavramına ve zamanın süre açısından ifade edilmesine ilişkin felsefi yargılar, gerçeklikten uzak figüratifliği ifade ederek sanatsal düşüncede soyut anlama mekanizmalarını oluşturur. Sanatsal örneklerde metafor dışında gerçek zamanın anlatımına da rastlamaktayız ancak zamanın dil düzeyindeki bu anlatım biçimi, sanatsal felsefi düşüncenin felsefi, ontolojik, psikolojik, sanatsal-dilsel özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi içermemektedir. Sanatsal ve felsefi düşüncede var olan zaman kavramı, yalnızca zamanı ifade etmeyen, aynı zamanda çevredeki dünya, duygular ve duygularla ilişkili olarak canlılık ve görsellik yaratan bir dil birimidir.

"*Zaman, hayatımız tarafından algılanır. Zamanın varlığı ile uzayı deneyimliyoruz. Bir balığın suda yaşaması gibi biz de zamanda yaşıyoruz. Onun harika müziğiyle yaşıyoruz, dünyayı anlıyoruz, doğa bazen bizi rahatsız ediyor ve heyecanlandırıyor*" (Rovelli, 2018: 7). Edebi metinde ifade edilen, mecazi, duygusal bir konuşma birimine dönüşen zaman kavramıdır ve anlattığı ve söylediği hayatın gerçeklerinin ifadesinde yarattığı canlılık ve psikolojik ton, bilişsel bir kategori olarak zamanın çok yönlü bir anlayışın koşullarını yaratır. Sanatsal düşüncede zamanın böylesine çok yönlü bir tanımı, figüratif, şiirsel konuşmanın bir tezahürü haline geldiğinde, daha zengin bir metafor sistemi oluşturur ve bu noktada zaman sanatsal bir kavram düzeyine yükselir.

"*Ger değil bir mah mehrilen benimtek zar sübh,*

Başın açib nişe her gün yaxasın yırtar sübh?" (Füzuli, 2005: 90).

Mısralarda "*Subh güzel bir kadının aşkından benim kadar uzaksa sinirlenir, iğnesini çıkarır kendi yakasını yırtar*" diyen şair, zamanı ifade eden *şafak (sübh)* kelimesiyle bir metafor oluşturarak mükemmel bir kişileştirme de gerçekleştirmiştir. Burada ifade edilen zaman, somut zaman içeriğine sahip bir dil birimi olmasına rağmen şair, zamanı sanatsal bir imge düzeyine çıkarmış ve sözcüğün sanatsal ve felsefi bir düşünceyi ifade etme potansiyelini artırmıştır.

"*İlleri den kimi zaman üyütdü,*

Ocaq heyden düşüb, köz qaralıbdır.

Ömrün yayı keçdi, baharı ötdü,

Ömrün iztirablı qışı qalıbdır" (Vahabzade, 2004: 201).

Örnek tamamen zamanla ilgili sanatsal ve felsefi yargılardan oluşmaktadır. Şair, birinci mısra da zamanı değirmene, ikinci mısra da ise sobanın yakılmasından korların sönüp kararmasına kadar geçen süre birinci kıtadaki süreye eşittir. Birinci mısra da "*zamanın den kimi üyütdüyü iller(zamanın tahıl gibi öğüttüğü yıllar)*" ifadesinin üçüncü mısra da insan hayatına işaret ettiği açıklanmıştır. Dördüncü mısra da "*ömrün iztirablı qışı qalıbdır* (hayatın acılı kışı kaldı)" diyen şair, bir insanın hayatının yaşlılığına işaret eder. Böylece, zamanın ve insan hayatının felsefi özünü fark eden şair, şiirsel düşüncesinde dile getirmiştir. İlk mısra da sözlüksel-anlamsal birim "zaman" ile bir metafor oluşturmakla birlikte, sonraki mısralarda "zaman"ın semantiği nedeniyle felsefi bir kavram haline gelmiştir. Mısralarda geçen diğer kelimeler il (*yıl*), ocaq (*ocak*), köz (*kor*), ömür (*hayat*), yaz, bahar ve kış kelime-anlamsal açıdan "zaman" kelimesiyle uyumlu olup, zaman hakkında felsefi hükümler vermeyi mümkün kılmıştır.

"*Ey Füzuli, qedimiz qıldı felek xem, ye'ni*

Veqtdir çıxmağa dünya qapısından, egilin"(Füzuli, 2005: 194).

"*Ey Füzuli, göylər belimizi əyri, bükük qıldı, dünya qapısından çıxmağın vaxtıdır, əyilin* (Ey Füzuli, gökler sırtımızı büküdü, dünyanın kapısından çıkıp eğilme vaktidir)" mısralarında Füzuli, ustalıklı zamanın sanatsal bir sunumunu oluşturmuştur. Klasik edebiyatta zamana ilişkin sanatsal-felsefi yargıların sözlüksel-anlamsal sözlüğü, *fələk (gökyüzü), dönem, zaman, dünya* gibi anlamsal yapısı bağlamında zamanın içeriğini ifade edebilen kelimelerle ifade edilir.

TARTIŞMA

Zaman nedir sorusunun cevabı her zaman felsefi düşüncede aranır ve güncel bir problemdir (McTaggart, 1908; Bergson, 1950; Lucas, 1968; Verbeke, vd. 1976; Leibniz, 1989; Aristotle, 1991; Roark, 2011; Fraassen, 2013; Bardou, 2018; Rovelli, 2018). Zaman sorunu, doğa bilimlerinde araştırmanın ana yönlerinden biridir (Einstein, 1920; Hawking-Mlodinow, 2005; Rynasiewicz, 2014). Zaman, bilişsel bilimlerde sürekli olarak incelenen bilişsel kategorilerden biridir (Engel, vd. 1997; Moore, 2000; Evans, 2003; Libet, 2004; Evans, vd. 2006; Moore, 2014; Wittmann, 2016), ayrıca dünya dilbiliminde zamanla ilgili ayrıntılı araştırma çalışmaları da bulunmaktadır (Reichenbach, 1947; Zeno, 1957; Comrie, 1976; Lyons, 1977; Comrie, 1985; Binnick, 1991; Klein, 1994; Evans, 2003; Evans, 2006; Hamann, 2015).

20. yüzyılın 50'li yıllarından beri, bilişsel bilimler araştırma yönlerini netleştirdi. Edebi metinler üzerindeki bilişsel zaman kategorisinin ifade araçlarının incelenmesi, bilişsel dilbilimin modern araştırma yelpazesine karşılık gelir. Modern dilbilimin araştırma olanakları genişledikçe, bilişsel zaman kategorisinin incelenmesi, kavramsal içeriğinin bilgisine yeni değerler ekler. Figüratif dilin kurucu unsuru olarak zamanın anlatım araçlarının sanatsal dilin kompozisyonundaki yerinin araştırılması bilişsel poetikanın araştırma konularından biridir. Özellikle 1980 yılında Lakoff ve Johnson tarafından "*Yaşadığımız Metafor*"da ortaya atılan "*Kavramsal Metafor Kuramı*"nın ortaya çıkmasıyla birlikte dilin metaforik doğasının yanı sıra metaforik doğasının araştırılmasına yönelik yeni araştırma modelleri ve kavramlar önerilmiştir, ayrıca "*Kavramsal Metafor Kuramı*"nı geliştiren, zayıf ve güçlü yönlerini ortaya çıkaran çalışmalar yapılmıştır (Lakoff, vd. 2003). Sonuç olarak zamanın oluşturduğu kavramsal metaforlar ve ifade biçimleri de araştırmaya konu olmuştur. Dünya dilbiliminde zamanın bilişsel kategorisinin kavramsal içeriği ve bilişsel-anlamsal yönleri üzerine oldukça fazla sayıda bilimsel araştırma çalışması olmasına rağmen, modern dilbilimde bu yönde araştırmalar devam etmekte ve modern dilin araştırma yelpazesinin genişlemesi nedeniyle bu yönde araştırmalar devam etmektedir.

Zaman sorunu Türkolojide de araştırma konusu olmuş ve karşılaştırmalı, karşılaştırmalı-tarihsel açılarından incelenmiştir. Serebrennikov, Kononov, Gabeyn, Üstünova, Geoffrey, Johanson, Underhill, Türk dillerinin zaman sistemi ve gramer zaman kategorisi hakkında kapsamlı araştırmalar yapmışlardır (Kononov, 1941; Underhill, 1985; Gabain, 1988; Johanson, 1994; Geoffrey, 2000; Serebrennikov, vd. 2002; Johanson, 2007). Genel olarak Türkoloji, zamanın çeşitli yönlerde incelenmesi konusunda zengin bir literatüre sahiptir.

Azerbaycan dilbiliminde, birçok durumda araştırmacılar, araştırmalarının belirli bir bölümünü veya araştırma çalışmalarını tamamen zamanın ifade araçlarına, dildeki konumuna, kelime oluşumundaki rolüne ve dilin kelime hazinesinin zenginleşmesine, gramer yapısı, yapısal-anlamsal özelliklerine ayırmışlardır. Mirzayev, Efendiyeva, Ahundov, Sadigov, Tahirov, Jahangirov, Jafarova zamanın gramer kategorisini (Axundov, 1961; Cahangirov, 2000; Sadıqov, 2004; Əfəndiyeva, 2005; Cəfərova, 2006; Mirzəyev, 2006; Tahirov, 2007), Askerov ve Ahmadova zamansallık ve metin oluşturma özelliklerinin işlevsel-anlamsal sorunlarını incelediler (Əsgərov, 2002; Əhmədova, 2008). Zamanın sözlüksel-anlamsal ve dilbilgisel özelliklerinin incelenmesi, modern dilbilimin karşılaştığı sorunlar ufuklarını genişlettiğinden, yeterince araştırılmış olan sorunlar yeni bir öze büründüğünden, hala güncel bir sorun olmaya devam etmektedir.

Bütün bunlara ek olarak, Azerbaycan dilbiliminde edebi metinler üzerinde sanatsal kavram düzeyinde zamanın bilişsel kategorisinin kapsamlı bir çalışması yapılmamıştır. Sanatsal zaman kavramının kapsamlı çalışması, sanatsal dilin oluşumunda sanatsal dilsel ifade araçlarının konumu,

sanatsal metnin sözlüksel-anlamsal ve gramer yapısındaki konumu konularını içerir. Zamanı ifade eden dil birimlerinin bilişsel yönleri, modern dilbilimin güncel sorunlarından biridir. Zaman gibi bilişsel kategorilerin incelenmesi sırasında, modern dilbilimin amaçlarından biri olmasının yanı sıra, dilbilimin bilimlerle, özellikle de doğa bilimleriyle olan ilişkilerini bir araştırma nesnesi haline getirir, elde edilen sonuçların teorik ve uygulama olanaklarını artırır, bilişsel kategorilerin incelenmesinden elde edilen sonuçlar sadece dilbilimle sınırlı değildir.

Sanat dilinin üslupsal işlevsel sistemindeki bilişsel zaman kategorisinin ifade araçlarının konumu, metin oluşturma işlevi bu yönde yürütülen araştırmaların temelini oluşturmalıdır. Sanatsal düşünce tarihinin tüm aşamalarında - antik folklor örneklerinden modern sanatsal örneklere kadar, zamanın üslup-anlamsal olanaklarını sanatsal düşüncenin estetik, duygusal-anlamlı, figüratif dil katmanında buluruz.

SONUÇ

Zamanın kültürel ve kavramsal kategorilerinin düşüncedeki konumu, bilimsel araştırmaya dahil olan tüm dönemlerde sonucun elde edilmesinde araştırmanın esasını sağlamıştır. Sanatsal-felsefi bakış açısıyla elde edilen ilk sonuçlar bilimsel buluşlara geçiş noktası olsa da bilimsel araştırma sürecinde elde edilen sonuçlar sanatsal-felsefi düşünce sistemine de etki etmektedir. Eski uygarlıklardan, kabilelerden, kabile birliklerinden (Yunanistan, Hindistan, Mısır, Sümer, Mezopotamya, Aztek, Maya vb.) modern kültürler kadar sanatsal düşünce tarihini incelersek, sanatsal felsefi düşüncenin bilimsel ve teknik gelişim ile birlikte geliştiğini görürüz. Zaman da dahil olmak üzere yalnızca anlaşılabilir kavramlar dilin aracı olur. Eski insanlar zamanı belirlediler, yılın, ayın ve günün bölümlerine isim verdiler. Zaman ve süre sorununu çözerken, eski insanlar çeşitli araçlar kullandılar: gök cisimlerinin gözlemlenmesi, tarım ve av mevsimi, sıcaklık, dini ritüeller. Sosyal hayatın taleplerinden türetilen zaman probleminin çözümünde elde edilen dilsel sonuçlar, sözlüksel-anlamsal, morfolojik, sözdizimsel yapıda birimlere dönüştürülerek zaman ve süreyi ifade eder. Dini, felsefi, sanatsal düşünce, bilişsel aktivitede bir sistem oluşturan dil araçları geliştirmiştir.

İlkel insanların zaman kavramıyla ilk ne zaman tanıştıkları sorusuna net bir yanıt veremsek de ilkel zaman algısının bellek sisteminin işleyişini anlamakla başladığımızı belirtmeliyiz. Bilişsel sistemin çalışma mekanizmasına hayran olan eski insanlar, meraklarını dini dünya görüşleri ve inançlarıyla ifade ettiler. Dini bakış açısı, eski mitlerin ve efsanelerin yaratılmasına yol açtı. Bu tür folklor örnekleri, ortaya çıktıkları zamanın dünya görüşünü korusa da, dilsel ve üslup özelliklerini korumadıkları için zaman ifade eden dil birimlerini incelerken yazılı örnekler, daha uygun bir kaynak olarak kabul edilir. Bununla birlikte, sözlü konuşma yoluyla yayılan mitler ve efsaneler, dil birimlerinin oluşum mekanizmalarını ve bilişsel aktivitenin mantıksal konularını anlamak için koşullar yaratır.

Azerbaycan edebiyatında felsefi düşünce daha çok sanatsal söz, şiir ve sanatla birlikte gelişmiştir. Zamanın metaforlar sisteminde ifade edilmesinin yanı sıra zaman kavramı etrafındaki felsefi yargılar da sanatsal konuşmayı zenginleştirmiştir. Sanatsal-felsefi bakış açısında zamanın incelenmesi, bir dizi yönü birleştirir. Sanatsal-felsefi bakış açısında zamanın incelenmesi, dilbilimsel, psiko-dilbilimsel, kültürel, teolojik, felsefi yönleri içerir. Zamanla ilgili araştırma disiplinler arası bir yaklaşım gerektirir. Doğa bilimlerinde matematiksel formüllerle ifade edilmeden önce zaman kavramına ilişkin bilimsel düşünceler dil katmanında bir düşünce modeli oluşturmuştur. Bu bakımdan zaman kavramının sanatsal-dilbilimsel çalışmasından elde edilen sonuçlar matematik ve doğa bilimleri için önemlidir. Ayrıca bu doğrultuda yapılacak araştırmalarda kapsamlı bir yaklaşım uygulanmalı ve diğer bilimlerin sonuçları dilbilim araştırmalarının kazanımlarıyla bağdaştırılmalıdır. Dilbilim araştırmalarında elde edilen sonuçların teorik ve deneysel olanaklarının, matematik ve doğa bilimleri başta olmak üzere diğer bilimlerin elde ettiği teorik ve deneysel sonuçlarla mantıksal bir bağlantısı olduğu ve benzer bir ortamda aynı değerlere sahip olduğu gerçeği, araştırmanın teorik ve pratik önemini artıracaktır.

Araştırma yönü çok yönlü olduğu için elde edilen sonuçların uygulama yönleri de çeşitlidir ve bu yönler hayatın, doğanın ve toplumun dışında değildir. Zaman, mekan, hareket gibi kategoriler anlamsal içeriklerinde tüm anlayış ve düşünce alanlarına ait bilgi yükünü taşırlar. Bu makalede, zamanın bilimsel-teorik ve sanatsal-felsefi yönlerindeki araştırma yönelimlerinin perspektifleri incelenmiştir.

KAYNAKÇA

- Evans, V. (2003). *The structure of time: Language, Meaning and Temporal Cognition*. Amsterdam: John Benjamins.
- Abbaslı, İ. (Red.). (2004). *Atalar sözü*. Bakı: Öndər nəşriyyat.
- Akarsu, B. (2014). Kant'da mekan ve zaman kavramları. *Felsefe Arkivi*(14), 108-122.
- Aristotle. (1991). *Physics. Complete Works*. (D. Barnes, Red.) Princeton: Princeton University Press.
- Axundov, A. (1961). *Feilin zamanları*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti.
- Axundov, A. (2003). *Dil və ədəbiyyat (Cild 1)*. Bakı: Nurlan.
- Bardon, A. (2018). *Zaman felsefesinin kısa tarihi / çev. Ö.Yalçın. – : , – 2018. – 197 s. (Ö. Yalçın, Tərc.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları*.
- Bergson, H. (1950). *Time and free will*. (F. Pogson, Tərc.) Edinburgh: Rhe Riverside Press.
- Binnick, R. (1991). *Time and the verb: A guide to tense and aspect*. Oxford: Oxford University Press.
- Block, R., & Gruber, R. (2014). Time perception, attention, and memory: a selective review. *Acta psychologica*, 149, 129-133.
- Cahangirov, F. (2000). *Perfekt zamanlar*. Bakı: Elm.
- Cəfərova, B. (2006). *İngilis və Azərbaycan dillərində feilin zamanlar sistemi*. Bakı: Filologiya üzrə elmlər doktoru dis.
- Comrie, B. (1976). *Aspect: An introduction to the study of verbal aspect and related problems*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Comrie, B. (1985). *Tense*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Əfəndiyeva, T. (2005). *Feilin keçmiş zaman formaları*. Bakı: Nurlan.
- Əhmədova, G. (2008). *Temporallığın mətnyaradıcı xüsusiyyətləri (ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında)*. Bakı: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis.
- Einstein, A. (1920). *Relativity: The Special and General Theory*. New York: Henry Holt Inc.

- Engel, A., Roelfsema, P., & König, P. (1997). Neurophysiological relevance of time. *Time, Temporality, Now*, 133-157.
- Əsgərov, M. (2002). Türk dillərində zaman formaları və adverbial feil formaları arasında funksional-semantik əlaqələr. Bakı: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis.
- Evans, V., & Green, M. (2006). *Cognitive Linguistics*. Edinburgh: Edinburgh University Press Ltd.
- Fraassen, B. (2013). *An introduction to the philosophy of time and space* (Reprinted by Columbia University Press in 1985).
- Füzuli, M. (2005). *Əsərləri* (Cild 1). Bakı: Şərq-qərb.
- Gabain, A. (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. (M. Akalın, Tərc.) Ankara: TDK Yayınları.
- Geoffrey, L. (2000). *Turkish Grammar*. Oxford: Oxford University Press.
- Gerard, V. (1976). *Aquinas and problems of his time*. Belgium: Leuven University Press.
- Hamann, C. (2015). *The Awesome Seeds of Reference Time*. Mənbə: C. Hamann, C. Hamann, & A. Schopf (Red.-lar), *Reference Time, Tense and Adverbs* (Cild 1). Berlin, Boston: Max Niemeyer Verlag.
- Hawking, S., & Mlodinow, L. (2005). *A Briefer History of Time*. New York: Bantam Books.
- Hesiod. *Theogony and Works and Days*. (2006). (C. Schlegel, & H. Weinfield, Tərc.) Michigan: The University of Michigan Press.
- İlham, T. (2008). *Temporal leksika* (Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları üzrə). Bakı: Nurlan.
- Johanson, L. (1994). *Türkeitürkischen Aspektotempora*. Mənbə: R. Thieroff, & J. Ballweg, *Tense Systems in European Languages* (ss. 247-266). Tübingen: Niemeyer.
- Johanson, L. (2007). *Aspectotemporal connectivity in Turkic: Text construction, text subdivision, discourse types and taxis*. Mənbə: *Connectivity in Grammar and Discourse* (ss. 187-198). John Benjamins.
- Jonathan, B. (1991). *Aristotle. Physics. Complete Works* (Aristotle). Princeton: Princeton University Press N.J.
- Kimmel, L. (2007). *Temporality in life as seen through literature: contributions to phenomenology of life*. (A.-T. Tymieniecka, Red.) *Notes on a Poetics of Time*, 86, 257-269.
- Klein, W. (1994). *Time in language*. London: Routledge.
- Lacombe, O. (1943). *Zaman*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 1(4), 69-74.

- Lakoff, G., & Johnsen, M. (2003). *Metaphors we live by*. Chicago: The university of Chicago press.
- Leibniz, G. (1989). *Philosophical papers and letters*. (L. Loemker, Red.) Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, Springer.
- Libet, B. (2004). *Mind time: The temporal factor in consciousness*, *Perspectives in Cognitive Neuroscience*. (S. Kosslyn, Red.) Cambridge: Harvard University Press.
- Lucas, D. (1968). *Aristotle Poetics*. Oxford: Clarendon press.
- Lyons, J. (1977). *Deixis, space and time. Mənbə: Semantics (ss. 636-724)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McTaggart, J. (1908). *The Unreality of Time*. *Mind*, 17(68), 457-474.
- Mirzəyev, H. (2006). *Azərbaycan dilində feil: (ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti)*. Bakı: Elm.
- Moore, K. (2000). *Spatial Experience and Temporal Metaphors in Wolof: Point of View, Conceptual Mapping, and Linguistic Practice*. Berkeley: Doctor of Philosophy in Linguistics dis.
- Moore, K. (2014). *The Spatial Language of Time: Metaphor, metonymy, and frames of reference*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins B.V.
- Ördem, E. (2014). *Türkiye Türkçesinde Zaman Metaforları: Bilişsel Dil Bilimsel Bir Yaklaşım*. *Dil Araştırmaları*, 14(14), 119-136.
- Reichenbach, H. (1947). *Elements of symbolic logic*. New York, London: MacMillan.
- Roark, T. (2011). *Aristotle on Time: A study of the Physics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rosen, R. (2004). *Time and Temporality in the Ancient World*. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology.
- Rovelli, C. (2018). *The order of time*. New York: Riverhead books.
- Rynasiewicz, R. (2014). *Newton's Views on Space, Time, and Motion*. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Bu <https://plato.stanford.edu/archives/sum2014/entries/newton-stm/> mənbədən tapılıb
- Sadıqov, R. (2004). *Müxtəlif sistemli dillərdə obyektiv və qrammatik zaman əlaqələri*. Bakı: Nurlan.
- Serebrennikov, B., & Hacıyeva, N. (2002). *Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası*. (T. Hacıyev, Tərc.) Bakı: Səda.
- Tahirov, İ. (2007). *Azərbaycan və İngilis dillərində zaman kateqoriyası*. Bakı: Nurlan.

- Tahirov, İ. (2008). Temporal leksika (Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları üzrə). Bakı: Nurlan.
- Təhmasib, M. (2010). Seçilmiş əsərləri (Cild 2). Bakı: Mütərcim.
- Topakkaya, A. (2021). Eski Türkler'de Zaman. Temaşa Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi, 17-22.
- Underhill, R. (1985). Turkish grammar. Cambridge: The MIT Press.
- Vahabzadə , B. (2004). Seçilmiş əsərləri (Cild 1). Bakı: Öndər nəşriyyat.
- Verbeke , G; Verhelst, D;. (1976). Aquinas and problems of his time. Belgium: Leuven University Press.
- Wittmann, M. (2016). Felt Time: The Psychology of how we perceive time. (E. Butler, Tərc.) London: The MIT Press.
- Zeno, V. (1957). Verbs and times. The philosophical review, 66(2), 143-160.
- Кононов , А. (1941). Грамматика турецкого языка. Москва: АН СССР.